

Mette Svart Kristiansen (red.): Tårnby. Gård og landsby gjennom 1000 år. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 54, Moesgård, Højbjerg 2005. 576 sider, dansk med engelsk sammendrag og figurtekster. ISBN 87-88415-37-6.

Bokomtale ved Petter B. Molaug

Utgangspunktet for denne monumentale boken er arkeologiske utgravninger som foregikk i 1993 og 1994 på øyen Amager i forbindelse med anleggelsen av Øresundsbroen. Omfanget av utgravningene var bestemt av traseen for motorveien og jernbanen. Svært mange av leserne vil ha kjørt over området der utgravningene fant sted, mellom Kastrup flyplass og København. Området og jernbanestasjonen heter fortsatt Tårnby. Mens det er AS Øresundsforbindelsen som har betalt for de arkeologiske nødutgravningene, har forskningsprosjektet som bl.a. har resultert i denne boken, vært finansiert av Statens Humanistiske Forskningsråd i Danmark. Forskningsprosjektet ble gjennomført i perioden 1999 – 2001. Det har vært et tverrvitenskaplig prosjekt med arkeologer, historikere og naturvitere fra en rekke forskjellige danske institusjoner. Listen over forfattere teller hele 16 navn. Leder for prosjektet og også redaktør av publikasjonen og eneforfatter eller delforfatter av hele 7 av kapitlene er arkeolog, cand. Mag. Mette Svart Kristiansen, lektor i middelalderarkeologi ved Aarhus Universitet, Moesgård. I det følgende er de omtalte kapitlene skrevet av henne hvis ikke annet er nevnt.

Landsbyen Tårnby har en historie som strekker seg fra 900-tallet til 1800-tallet. I prosjektet er behandlet perioden ca.1000 til begynnelsen av 1800-tallet. På langt nær hele landsbyen er utgravd. Fra rundt 1500 til 1800 var det mellom 12 og 14 gårder der (Gabrielsen kap.13: 494). En av disse lå midt i det sentrale utgravningsfeltet på 7500m² fra 1993-94, og de sentrale bebygde delene av denne gården kunne følges gjennom hele middelalderen og inn i nyere tid frem til midten av 1800-tallet. Den (gård nr. II) er i boken kalt for Tårnbygården. I tillegg ble det på det sentrale utgravningsfeltet funnet deler av en annen gård hvor det særlig ble funnet levninger fra nyere tid (gård nr.III). I de danske eldre landskapslovene kalles gårdene i en landsby for hustoft eller toft (norsk tuft, svensk tomt). Toften er en fysisk avgrensning av eiendomsretten til den enkelte gård i en landsby, viktig både for skatte- og avgiftsberegning og for beregning av gårdens andel av de felles åker- og engområdene i landsbyen. Toften omfattet i middelalderen de sentrale bygningene og særlige akti-

vitets- og dyrkingsområder, som for eksempel kålhager. Viktig er derfor den fysiske avgrensingen av toften, med gjerde eller med grøft. I publikasjonen henvises til Peter Carellis gjennomgang av dette temaet i hans doktorgradsavhandling fra 2001 (Carelli 2001:43ff., 411ff.). Carelli legger spesielt vekt på grøftenes betydning som eiendomsgrenser. Dette er den samme funksjonen som grøfter har hatt i tidlige byer fra vikingtiden, som Ribe, Birka og Kaupang og i middelalderbyene. Spennende er også tanken om at tomtebredden var det opprinnelige utgangspunktet for eiendommens andel av landsbyens avgiftsgrunnlag, før boltall ble tatt i bruk (Svart Kristiansen kap.1: 15 og note 8, sml. Porsemosen 1981:454). Bredden på Tårnbygården er målt til mellom 42 og 45 m i flere faser før ca. år 1300. Også her kan det være likheter mellom by og land. Kapittel 4 av Thomas Roland er viet til grøfter og gjerder (hegn) med en grundig diskusjon av dateringer og funksjon.

Tårnby nevnes i skriftlige kilder første gang i 1135 da kong Erik Emune gir et bol i Tårnby til en prebende ved domkirken i Lund. På slutten av 1100-tallet søker erkebiskop Absalon av Lund og Roskilde paven om å få testamentere det gods som kong Valdemar I tidligere har overdratt ham på Amager til kirken i Roskilde. Dette omfatter også en kirke. Gabrielsen legger vekt på at bispegodset på Amager og i øvrig rundt København skulle bindes til underholdet av borgen i Havn (Gabrielsen: 491-2). I 1416 kom Amager inn under kronen, sammen med Københavns slott. I 1623 ga Christian IV bøndene på krongodset i Københavns len rett til å gjøre bygningene til arvelig eiendom, mens jorden kortsatt var festejord. Dette resulterte i at det utviklet seg et eiendomsmarked på Amager. Bøndene ble kvitt hoveriplikten, trolig fordi kongen ville stimulere produksjonen av varer for København by. Dette var først og fremst kjøtt, melkeprodukter og grønnsaker, og bøndene på Amager var den viktigste leverandøren av grønnsaker og melk fra 1500- til 1700-tallet (Gabrielsen: 494). På midten av 1800-tallet ble området for landsbyen i økende grad nedbygget med småhusbebyggelse.

Arkeologiske utgravninger av landbebyggelse i Danmark har lange tradisjoner. I Danmark har Axel Steensberg vært den som har gjennomført flest utgravninger av middelaldergårder. Mest kjent er utgravningene i Store Valby og Borup, begge på Sjælland (Steensberg og Østergaard Christensen 1974, Steensberg 1983). Her ble både utgravd bygningsrester og deler av åkre. Mest kjent er nok utgravningene av forhistoriske landsbyer. Her tok C.J. Becker alt tidlig på 1960-tallet i bruk flateavdekning som arkeologisk metode (Becker 1987). Tradisjonelt blir overflatetorv og ployelag med denne metoden fjernet med maskin ned til naturbakken. I denne tegner seg alle nedgravninger, som stolpehull, veggriller, og nedsenkete ildsteder i bygninger, kokegroper og avfallsgroper utenfor bygninger og hull etter gjerdestolper, grøfter og renner for drenering og eiendomsmarkering. Norsk feltarkeologi har tatt opp metoden etter inspirasjon fra danskene (Løken & al. 1996).

I motsetning til denne metoden med maskinell flategraving har utgraverne i Tårnby i større deler av feltet gravd stratigrafisk fra toppen av kulturlagene og ned til naturbakken. Dette skyldes at kulturlagene i disse delene var bevart med klare lagskiller i opptil 70 cm tykkelse over naturbakken. Fordi man på 1800-tallet ikke fikk gjennomført noe jordskifte før området ble tatt i bruk til småhusbebyggelse, er disse kulturlagene med levninger av bygninger, avfall og jordbearbeiding ikke blitt ødelagt av moderne dyppløying. Nedbrytningen av organisk materiale var imidlertid i noen deler av utgravningsfeltet kommet langt, slik at lagskillene var utydelige og vanskelige å tolke. I noen deler var det ikke mulig å finne noen lagskiller, bare opptil 1 m tykk humus, og her ble det gravd med maskin ned til naturbakken, på vanlig flategravingsmanér.

Intensjonen i 1993 var å fjerne de øvre lagene maskinelt ned til nivået for matrikkelen av 1688. Dette ble forsøkt gjort, men erfaringene fra dette første året viste at det var umulig å sette et slikt skille. Resultatet ble at man i 1994 gravde alle lag opp til 1800-tallet der slike lag eller konstruksjoner kunne skilles. Også når det gjaldt innsamling av gjenstander skjedde det en forandring. I 1993 ble alle gjenstander og større knokler innmålt enkeltvis. Dette ble ikke fortsatt i 1994, da gjenstandene bare ble oppsamlet lagvis. I noen tilfeller bød dette på tolkningsproblemer hvis et lag hadde en utbredelse både under en bygning og utenfor bygningen. Endelig skjedde det en endring i utvalget av lag som ble vannsåddet. I 1993 ble en profilbolk systematisk såddet. I 1994 ble i stedet alle gulvlag inne i husene såddet og i tillegg spesielt funnrrike lag og et utvalg av stolpehull og grøfter i naturbakken. Endringene i strategi viser at det ikke bare ble gjort endringer for å spare tid og ressurser, men at endringene i stor grad gikk i retning av mer målrettet innsamling av fysiske levninger og data som var mer i overensstemmende med hvordan jordlagene tilkom i sin tid. Dette er metoder som har vært kjent i engelsk arkeologi og som i Skandinavia har vært brukt ved utgravninger i norske og danske middelalderbyer siden 1970-tallet, og som etter hvert har fått innpass også i Sverige (Larsson 2000). I Danmark er metoden med vekt på det individuelle lag blitt gjennomført på en særdeles overbevisende måte ved forskningsgravningen i Viborg Søndersø i 2001 (Hjerminde 2005). Problemet med å bruke laggravingsmetoden ved utgravninger på landsbygda er selvsagt at det i de færreste tilfeller er bevart jordlag og bygningslevninger som ikke er blitt ødelagt ved moderne dyppløying. I Tårnby gjorde overgangen fra jordbruksområde til småhusbebyggelse midt på 1800-tallet at slik virksomhet ikke ødela disse levningene også her. Dessverre er nok slike bevaringsforhold fortsatt unntaket, og maskinell flateavdekking vil fortsatt være den vanligste gravemetoden ved arkeologiske undersøkelser av tidligere gårdsanlegg i jordbruksområder.

Utfordringen ved graving av individuelle lag og dokumentasjonen av disse er å

samle lagene i et stratigrafisk system av innbyrdes relasjoner og å kunne presentere lagene og konstruksjonene grafisk i et todimensjonalt system, slik at de både kan brukes i analyse og i formidling. Ved Tårnbyutgravningene er det brukt Harris-matrise, et system utviklet av den engelske arkeologen Edward Harris (Harris 1979). En Harrismatrise viser bare relative, ikke absolutte tidsforskjeller. Kontekstene, dvs. alle lag og konstruksjoner, er markert som bokser og sammenbundet med lodrette streker for å markere over/under-relasjoner. Dette er den vanlige måten å vise skjematisk rekkefølgen av lag ved utgravninger i europeiske middelalderbyer og andre utgravningssteder med komplisert stratigrafi. I Tårnby viste det seg at det særlig var rekkefølgen av bygninger med gulvlag som gav de lange matrisestrengene. Mellom bygningene var lagene langt færre, fordi avfall, gjødsel og lignende var fjernet etter hvert og fordi kanskje nedbrytningene hadde skjedd hurtigere her. På den måten ble det flere strenger med lagrekkefølger parallelt som sjelden hadde gode stratigrafiske koblinger. I alt ble 3300 kontekster (lag, konstruksjoner etc.) brukt i matrisene. Stolpehull ble gitt en spesiell form på boksene.

For å forenkle de store matrisene ble det laget komprimerte serie-matriser etter to forskjellige prinsipper, det ene at like lag over hverandre ble slått sammen, det andre at lag som utgjorde en konstruksjon ble slått sammen. I disse serie-matrisene ble det introdusert nye tall for de sammenslåtte kontekstene, og bygningskonstruksjoner ble fremhevet grafisk. I alt ble det gjort komprimering til 775 serier. Serie-matrisene danner, sammen plantegninger og annen dokumentasjon basis for oppstillingen av 98 delfaser for de enkelte utgravningsområdene til sammen. Delfaseinndelingen er gjort der hvor det er registrerbare forandringer i arealbruken. Dette betyr at forandringene blir vektlagt i stedet for kontinuiteten. Men her kommer de absolutte dateringene inn. Disse kan gi varigheten av de enkelte delfasene. Slike systemer for forenkling er bl.a. brukt ved utgravninger i Trondheim og publisert (McLees m.fl. 1994, Saunders 2000)

Siste ledd i denne fortolknings- og forenklingsprosessen var utarbeidelse av hovedfaser. Nesten halvparten av delfasene omfattet bare delfelt og kunne således være mer eller mindre samtidige med andre delfaser ved utgravningene. De mange stedene hvor det ikke var direkte kobling mellom seriematrisene og dermed delfasene er henføringen til hovedfaser gjort gjennom en sannsynliggjøring ut fra det foreliggende materialet. I alt er utviklingen i bebyggelsen delt inn i 5 hovedfaser frem til 1800-tallet. Dateringsgrunnlaget for disse fasene har vært keramikk, mynter og naturvitenskaplige analyser, særlig C14-dateringer. Hele dette arbeidet har tatt lang tid, og prosjektlederen og den ansvarlige for bearbeidelsen, Mette Svart Kristiansen har gjort en kjempeinnsats for å få ordnet det store dokumentasjonsmaterialet. Det er fortjenestefullt at det gjøres rede for deler av dokumentasjonen i kap. 3 i boken. Men

dette er ikke lettlest stoff. Det bør nok heller leses i de tilfellene der leseren vil forsøke å trenge ned i grunnlaget for noen av de mange konklusjonene som boken er full av. I praksis er dette vanskelig, selv om det for eksempel i den fyldige appendiksen med gjenstandsfunnene, fra s. 503 og utover, er angitt funnlag for de enkelte gjenstandene. Men det er viktig å ha in mente at en del av konklusjonene bygger på sannsynliggjøring og ikke baserer seg på udiskutable observasjoner.

Siste del av kap. 3 er en gjennomgang av de enkelte hovedfasene. Disse er fremstilt på oversiktsplaner hvor alle nedgravninger i naturbakken, bygningsrester og gjerder, samt brønner er tatt med. For hver hovedfase er de konstruksjonene som tilhører denne uthevet, enten med rastrening, tykkere svarte streker eller røde streker. Her er ikke lagene med. De finnes rikelig i andre kapitler i boken, både i plan og i snitt. Hovedfase 1, ca. 950-1050/1150 består av rekke grøfter, trolig grensemarkeringer i flere tidsavsnitt. Hovedfase 2, ca. 1050/1150-1300 består av flere underfaser. Sentralt er bygninger i en landsbygård, kalt toft I, vest for landsbygaten. Disse har avløst hverandre i tre underfaser. Det er også påvist en rekke grøfter, gjerder og brønner. I hovedfase 3, ca. 1300-1400 forskyves grensene for gården mot nord, og bygningsmønsteret endres. Fasen avsluttes av en brann i en av bygningene. I hovedfase 4, ca. 1400-1500, er grensene mellom toft I og II vanskelige å identifisere. Det er påvist mange bygninger. I hovedfase 5, ca. 1500-1800/1858, er det påvist levninger fra tre forskjellige landsbygårder.

Størsteparten av boken utgjøres av de forskjellige typene levninger som er funnet. Her kommer en viktig side ved prosjektet frem, nemlig dets flerfaglighet. De viktigste konstruksjonene er beskrevet i kapittel 5 - 7, bygninger, brønner og andre anlegg. Alle disse er skrevet av Mette Svart Kristiansen, noen med bidrag av Thomas Roland. Utgravningene har kunnet gi viktige nye bidrag til kunnskapen om byggeteknikk. Overgangen fra jordgravde takbærende stolper til stolper som hviler på syllsteiner med mellomliggende svill skjer på 1200-tallet. På 1300-tallet blir det vanlig med større syllsteiner. De fleste bygningene er enskipete, noen er toskipete (midt-sulehus). Funn av treskipete bygninger fra nyere tid er sannsynligvis fra høyremshus. Tre deler av et høyremshus funnet i en brønn er dendrodatert så tidlig som til ca. 1435. I kapittel 8 om gjenstander er disse beskrevet med klare rekonstruksjonstegninger (Vadstrup s.287 ff). Flere bygninger har hatt tilbygg (utskudd), og i fire av de seks bygningene som var brent ble det funnet klare spor etter loft. Beboelseshusenes ildsteder har oftest vært i midten av husene. Bygningene er stort sett orientert samme vei, øst – vest. Hele 22 brønner ble funnet og gravet ut, og disse har fått et eget kapittel. Det ble både funnet deler av den indre treoppbygningen i brønnene og i enkelttilfeller deler av en brønnvinde og en vippebom.

Kapittel om gjenstander er det største, og her har forskjellige spesialister fått

boltre seg. De gode bevaringsforholdene i brønnene har gitt spennende tregjenstander, bl.a. deler av kogger, antagelig fra forliste skip ved Amagers strender. Kераmikken er den største funngruppen og dekker hele landsbyens tidsrom, fra 1000- til 1800-tallet. Spennende er mengden med mynt fra 1100-tallet. Funnene peker i tillegg til jordbruksvirksomhet, bl.a. en krokard og fiske, representert med lystertenner på omfattende håndverksvirksomhet. Det er en rekke funn som viser at landsbyen har vært integrert i den urbane økonomien. Beboerne har kunnet anskaffe luksusgjenstander for overskuddet av egen produksjon. Disse forholdene blir prisverdig diskutert i et eget underkapittel, "Gårdens miljø – mening i materiell mangfoldighet", av Jette Linaa Larsen.

Under kapitteloverskriften "Agrarøkonomi og omgivende landskab" (kap. 9) har botanikerne David Early Robinson og Jan Andreas Harild gjort makrofossilanalyser av planterester fra utvalgte jordprøver. Prøvene fra gulvlagene viste seg bare å ha bevart planterester der disse var forkullet ved brann, mens prøvene fra bunnen av brønnene hadde meget godt bevarte plante makrofossiler. Analysene viser at områdets ressurser i stor grad er blitt utnyttet, både av mennesker og dyr. De har bl.a. kunnet fortelle om vegetasjon, mat, torv til husbygging og høy til husdyrfor. Knokler fra pattedyr og fugler (kap. 10) er analysert av Anne Birgitte Gotfredsen, mens fiskeknoklene er analysert av Inge Bødker Enghoff (kap. 11 og 12). Storfe og gris dominerer blant husdyrene, med sau på 3. plass. Det er lite vilt. Fiskeri har spilt en stor rolle. Spennende er for eksempel en mengde hodeknokler fra sild i flere konsentrasjoner i en bygning. Forhistorisk bebyggelse som ble utgravd på en egen lokalitet i 1993 er redegjort for i et eget kapittel.

Boken har en fin og logisk inndeling i kapitler. Til hjelp for at leseren til enhver tid lett skal kunne se hvilket kapittel han/hun er i, er det som en bunntekst på hvert oppslag trykket forfatter og kapittelnavn. En liten korrekturfeil er at bunnteksten med kap. 4 "Grøfter og hegn" av Thomas Roland begynner midt i kapitlet "Stratigrafisk analyse, faser og datering". Og på s. 85 i dette kapitlet er det sneket seg inn en bunntekst fra kap. 1. Med forbehold om anmelderens manglende bakgrunn for å bedømme dansk rettskrivning virker boken for øvrig fri for skjæmmende trykkfeil. Det er valgt godt lesbare typer med brødteksten i to spalter. Illustrasjonstekstene er fint fremhevet, fortjenstfullt med parallell dansk og engelsk tekst. Selve illustrasjonene er meget gode, med svært mange i farger. I tillegg til fordelen med de fleste fotografiene i farger er det også brukt farger for å gjøre plantegningene mer lesbare. Dette gjelder særlig kap. 5 om bygninger og oversiktsplanene i kap. 3 stratigrafisk analyse, faser og datering. Uten fargebruk og nennsom bruk av raster hadde oversiktsplanene blitt komplett uleselige, fordi samtlige viktige strukturer er med på alle hovedfaseplaner som omrisslinjer. Trykkekvaliteten er meget god, og det er brukt et

delikat, halvblankt papir.

Boken om Tårnbyundersøkelsene er ingen lettlest bok som anbefales lest fra perm til perm i en omgang. Dette skyldes ikke at den ikke er forsøkt gjort leservennlig, men fordi den inneholder så store mengder informasjon. Informasjonen får vi i den grundige teksten, i de tallrike tabellene, tegningene og fotografiene, samt i noter samlet bak hvert kapittel, sammen med litteraturen brukt i dette kapitlet. I de fleste kapitler er det også en oppsummerende innledning eller avslutning med vekt på resultater. Meget rosverdig er at kapittel 1, skrevet av Mette Svart Kristiansen, er et fyldig sammendrag av resultatene fra utgravningene, i to parallelle deler skrevet på dansk og engelsk. Her er også egne illustrasjoner. Lesere som ikke umiddelbart vil kaste seg over noen av spesialemnene i de øvrige 12 kapitlene får her en meget god oversikt. For dette er en bok som leseren stadig vil komme tilbake til og lese deler av. Det er godt at den er solid innbundet med tykke og stive permer. Takket være heldige omstendigheter når det gjelder bevaring av konstruksjoner og lag har det vært mulig å bruke utgravnings- og dokumentasjonsmetoder som man først og fremst kjenner fra middelalderbyene, ikke fra gårder og landsbyer. Med stor innsats fra mange forskjellige forskere har det her lyktes å få fine resultater, ikke bare om utviklingen av denne delen av landsbyen i middelalderen, men også langt opp i nyere tid. Her kan ikke spores noe skille i det arkeologiske materialet ved reformasjonen, historien er like spennende hele veien opp til 1800-tallet.

Litteratur

- Becker, C.J. 1987: Farms and villages in Denmark from the Late Bronze Age to the Viking Period. *Proceedings of the British Academy* LXXIII, 1987. S.127-141.
- Carelli, P. 2001: *En kapitalistisk anda. Kulturella förendringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm.
- Harris, E. C. 1979: *Principles of Archaeological Stratigraphy*. London.
- Iversen, M., Robinson, D.E., Hjerminde, J. og Christensen, C. (red). 2005: *Viborg Sønderø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab I et værkstedsområde fra vikingetid*. Viborg Stiftsmuseum. Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg.
- Larsson, S. 2000: *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelseshorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990*. Archaeologica Lundensia IX, Lund.
- Løken, T., Pilø, L. og Hemdorff, O. 1996: *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser – en metodisk innføring*. AmS Varia 26. Arkeologisk museum i Stavanger.
- McLees, C. m.fl. 1994: The production of archaeological knowledge: The theory

- and method of urban excavation. *META* 2, 1994. Lund.
- Porsemoose, E. 1981: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 f. til ca. 1000 e.Kr. fødsel*. Odense
- Saunders, T. 2000: Excavation and post-excavation methods and practices. In Nord-eide, S.W. *Utgravningene i Erkebispegården i Trondheim*. NIKU Temahefte nr. 12. Trondheim.
- Steensberg, A. 1983: *Borup A.D. 700-1400. A Deserted Settlement and its Fields in South Zealand, Denmark*. København.
- Steensberg, A. og J.L. Østergaard Christensen 1974: *Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland*. København.

Petter B. Molaug, f.19.12.1944, mag. art., forsker ved NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning i Oslo. Arkeolog med vekt på middelalder og nyere tid, spesielt by og gjenstander. Red. flere bøker i serien de arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo og i NIKUs strategiske forskningsprogram Norske middelalderbyer. Forfatter av en rekke tidsskriftartikler, deler av bøker, arkeologiske rapporter m.m. Tidligere leder av foreningen Collegium Medievale. Med i redaksjonen for Collegium Medievale.
